

Військове місто Єлисаветград.

Період економічного та культурного піднесення.

У січні 1858 року військові поселення були ліквідовані. Проте Єлисаветград ще більше двох років продовжував підпорядковуватись військовому відомству. Доленосний для Російської імперії взагалі, і для України в її складі зокрема, 1861 рік став етапом і в розвитку міста. Із скасуванням кріпацтва поживається економічний і культурний розвиток Єлисаветграда, який із заштатного у 1865 році знову став повітовим центром.

До середини 1890-х років кількість фабрично-заводських підприємств Єлисаветграда збільшилась удвічі, в той час як обсяг виробництва на них зріс більш як у 13 разів. Такий стрибок у темпах промислового виробництва був обумовлений переходом на рейки передового - капіталістичного - способу виробництва та паралельним переходом бурхливим розвитком техніки.

У 1868 році була споруджена залізнична лінія Балта-Єлисаветград, що дала вихід до моря, і, відповідно, за кордон. У наступному, 1869 році була здана в експлуатацію залізниця Єлисаветград-Кременчук, яка з'єднала місто з водним шляхом по Дніпру, а також з Донецьким басейном.

Близько двох третин підприємств пореформеного Єлисаветграда займалися переробкою продуктів хліборобства та тваринництва. Особливо широким попитом, не лише на внутрішньому ринку імперії, але й на ринках Австрії, Пруссії, Туреччини, Єгипту користувалася продукція єлисаветградських млинів. Якщо 1884 року в місті 5 парових млинів виробляли борошна на 200 тисяч карбованців, то через два десятиліття 13 млинів давали продукції вже на 13 мільйонів карбованців.

Швидкий розвиток капіталістичного сільського господарства прискорив будівництво підприємств для виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь. Протягом 60-90-х років минулого століття тут було відкрито до десяти заводів цієї галузі. Більшість зазначених підприємств належала іноземцям Ельворті, Краузе, Бургардту, Кессеру...

Серед машинобудівних підприємств міста, що орієнтувались на сільське господарство, різко виділився завод **братів Ельворті**. Він був заснований 1874 року як майстерня по ремонту сільськогосподарського реманенту братами-підприємцями з Англії **Робертом** та **Томасом** Ельворті. Спочатку в майстерні працювало 6-12 робітників. Проте, справи підприємства різко пішли вгору, коли у 80-х роках минулого століття на ньому почали випускати машини власної конструкції (молотарки, сівалки, крупорушки, кінні приводи тощо), які були добре пристосовані до ґрунтів країни. Саме на цьому заводі Роберт Ельворті сконструював першу в Російській імперії рядкову сівалку. Після вдосконалення вона займала перше місце за якістю серед аналогів, які випускались як в країні, так і за кордоном.

Про місто тієї доби знаходимо інформацію у відомому географічному довіднику: "В Єлисаветграді нараховується за переписом 1897 р. біля 61,5 тисяч жителів... У місті 10 православних храмів, у тому числі Шестипрестольний Успенський собор. Є міська та земська лікарні, біля 40 навчальних закладів. Торговельних підприємств нараховується в місті біля 525 із загальним оборотом 10 мільйонів рублів. Крім того, в Єлисаветграді збираються 4 ярмарки. Фабрик та заводів нараховується більше 200 з виробництвом товарів на суму більше 6,5 мільйонів рублів. Місто відрізняється великим благоустроєм. Воно має широкі бруковані вулиці,

бульвари з тополь та білих акацій, добре устатковане водогонном, освітленням, а також трамвайним сполученням. Краща вулиця - Велика Перспективна". ("Россия. Полное географическое описание нашего Отечества под редакцией Семенова-Тяньшанского". Том 14 "Новороссия и Крым". С-Пб.-1910.- С.534).

На початку ХХ століття в Єлисаветграді було вже 227 фабрично-заводських і ремісничних підприємств, де працювали понад дві тисячі робітників. Річна продукція всіх фабрик і заводів міста останнього року перед Першою світовою війною склала 12 мільйонів карбованців.

Значну роль у розвитку економіки Єлисаветграда відігравали у той час 6 кредитно-фінансових установ, у тому числі відділення Державного банку, Російського банку для зовнішньої торгівлі, відділення Петербурзького міжнародного комерційного банку. Однією з найбільших фінансово-кредитних установ міста було Єлисаветградське товариство взаємного кредиту, створене у 1906 році.

* * *

У другій половині ХІХ століття Єлисаветград продовжує інтенсивно впорядковуватись. 1869 року у місті було відкрито телеграф, 1884 року - нову поштову контору.

В 1880 році міською думою була підписана угода з петербурзьким інженером М.Алтуховим на будівництво ним водогону в Єлисаветграді, перша черга якого була здана в експлуатацію в 1893 році. Протяжність водогону була 13 верст. Місто почало щодобово отримувати близько 22 тисяч відер води. 1897 року роботи були повністю завершені - загалом стали до дії 167 пожежних та 160 дворових колонок. Вода, звісно, була платною.

Що ж стосовно зміни архітектурних стилів, то відзначимо, що ще після смерті Миколи І та реформ початку 1860-х рр. розпочинається бурхливе приватне будівництво. Скасовано стильові обмеження й нові особняки одягаються у яскраві шати історичного декоруму. Приходить час стильового розмаїття, пошуку нових засобів досягнення виразності архітектурних форм, гострої творчої конкуренції авторів. Романтичний напрям у містобудуванні, для якого характерне "цитування" архітектурних пам'яток минулих епох, об'єднав стилі з приставкою "нео": неоготику, необароко, неоруський стиль. На вулицях Єлисаветграда з'являються справжні невеличкі палаци - мавританські, барокові. Стали популярними будинки, на фасадах яких поєдналися готичні та класицистські мотиви, рококо та ренесанс. Особливо виразне маленьке "палаццо" Ельворті, яким прикрашено індустріальну зону міста. Прикладом напруженого пошуку стала творчість двох визначних єлисаветградських архітекторів - **Якова Васильовича Паученка (1866-1914)**, вихованця Московського училища живопису, архітектури та скульптури, та випускника Петербурзької академії красних мистецтв Олександра Львовича Лішневського (1868-1942).

Як зазначала газета "Голос Юга" у некролозі на смерть Я.Паученка, - "він перший у нашому місті дав зразки художньої архітектури. Я.В. був невтомний працівник. Розбитий паралічем, важко пересуваючись по риштуваннях, Я.В. присвячував цілі дні будівлям. Останнього вечора він ще креслив деталь незакінченого будинку Харлаба". Для творчості Паученка характерні камерний масштаб будівель / навіть велику лікарню Св.Анни він збудував як комплекс невеликих особняків /, увага до деталей, розрахунок на філігранну техніку будівництва. Споруди Паученка вражають віртуозністю цегляної кладки, чудовим малюнком металевих прикрас, гармонією архітектурних форм. Я.Паученко - блискучий стиліст, який чудово опанував різні архітектурні напрямки.

Згадуємо його кращі роботи - будинок Вайсенберга (нині облздороввідділ) у ренесансно-барокових формах, електроводолікарню Гольденберга (нині третя міська лікарня) у "мавританському" стилі, лікарню Св.Анни (нині друга міська лікарня) та **власний будинок (нині музей О.Осмьоркіна)** у формах неоруського стилю. Останні роботи схожі на різьблені дерев'яні тереми - але вони збудовані із цегли! Такого ефекту Паученко зміг досягти тільки завдяки високій культурі будівничої техніки елісаветградських майстрів.

Віддав Я.Паученко данину й неокласицизму початку ХХ століття. Тому свідченням є чудовий будинок банку на розі вулиць Двірцевої та Інгульської. Неокласичний фасад оформлено підкреслено соковитими, трохи перебільшеними деталями. Асиметрія, за модою ХХ століття, поєднується з класичним декорумом (купол, колони, античні мотиви ліпного фризу).

Ці ж прийоми характеризують й оформлення іншої неокласичної будівлі початку сторіччя - кінотеатру "Олімп" (нині кінотеатр "Інгул"), авторство якого теж, можливо, належить Я.Паученку. Строгі форми антикізованого фасаду продовжені у стриманому оформленні вестибюлю головних сходів, але в інтер'єрах більшості приміщень панує еkleктичне поєднання різних стилів.

Сучасником Паученка був О.Л.Лішневський, який займав посаду міського архітектора у 90-ті роки ХІХ ст. На відміну від Якова Васильовича він віддавав перевагу великим імпазантним будівлям. За його проектами збудовано неоренесанський будинок Заславського (знесений), "мавританську" Велику синагогу, у неоруському стилі споруджено Пушкінське училище (нині школа N 7) та жіночу гімназію (педуніверситет). Авторство однієї з перших пам'яток стилю модерн у Єлісаветграді-будинку **Барського (нині красзнавчий музей)** також належить Лішневському. Дещо докладніше про дві останні роботи. Жіноча гімназія на 700 - 1000 учениць за задумом автора розміщена не просто у великому - у величному будинку із надзвичайно репрезентативним фасадом. З ним контрастує скромність та строгість оформлення інтер'єрів. Виняток - головний вестибюль з комплексом парадних сходів та величний актовий зал "на два світла" та його фойє на другому поверсі. Дещо суворий, академічний вигляд вестибюлю визначається монохромністю кольорового рішення інтер'єру, монументальністю масштабу ренесансно-барокових ліпних прикрас. Основний декоративний ефект створює складна система склепінь та арок на вдих перехресних вісях. Широкі мармурові парадні сходи ведуть до фойє другого поверху. Сходи й своєрідні лоджії фойє прикрашені ефективними кованими перилами, малюнок яких подібний до малюнку металевих парапетів двох широких балконів - хорів великого актового залу. Два світла, тобто вікна на двох протилежних довгих стінах, чудове ренесансно-барокове ліплення, складний дерев'яний каркас вікон, величні двері створюють особливий декоративний ефект, урочисту, святкову атмосферу.

Особняк Барського - невеликий у порівнянні з гімназією будинок. Але автор зміг зробити його також монументальним та величним. Симетрична композиція веж-ризалітів, прикрашених банями з кованими гребенями, доповнена найскладнішим ліпленням, зооморфним та рослинним орнаментом у стилі модерн (птахи, маки, пальметки), масками у вигляді жіночих обличч. Особливо ефектні округлі вікна ризалітів із складним дерев'яним декорумом - хвилястим, як і атік над центром фасаду.

Інтер'єри не менше вражають різноманітністю. Модернова зелена їдальня - сусідка чепурної золоті "мавританської курительної" кімнати, величний білий ренесансний зал - поруч із гарненьким рококо-будуаром, ліплення якого схоже на прикрашений квітами торт.

Ключові слова: Єлисаветрад, Кіровоград, історія міста, брати Ельворті, архітектор Яков Паученко, дом Барського